

О.Г.Бажан*

СПРОБИ ПРОТИДІЇ КДБ УРСР СТАНОВЛЕННЮ ТА ФУНКЦІОНУВАННЮ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

У статті розкривається тактика й стратегія боротьби республіканської спецслужби із неформальними організаціями в період Горбачовської «перебудови».

Кардинальні зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР розпочалися по смерті К. Черненко (початок березня 1985 р.), коли на позачерговому пленумі ЦК КПРС було обрано нового лідера – 54-річного М. Горбачова. Із метою оновлення застарілої тоталітарної системи, поліпшення економічної та політичної ситуації у країні новий партійний лідер на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС проголосив курс на «перебудову» радянського суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності у СРСР. Складовими цього курсу, на думку «архітектора перебудови», були науково-технічний прогрес, технічне переозброєння машинобудування, активізація «людського фактора». Проголошення гасел побудови «гуманного, демократичного соціалізму» у СРСР, що мав забезпечити політичний плюралізм, «виправлення деформацій» у національному питанні, збільшення ролі державних органів в управлінні народним господарством, розширення економічних прав підприємств при збереженні основ існуючого режиму стимулювали стрімку демократизацію суспільного життя в УРСР.

В умовах поглиблення у другій половині 1980-х рр. системної соціально-політичної, економічної, ідеологічної кризи та розгортання у радянському суспільстві під час «перебудови» демократичних процесів для партійно-державного керівництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі перебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем і заслання політичних в'язнів, дозволити існування неформальних груп та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків.

З урахуванням нових реалій діяв і Комітет держбезпеки УРСР. Починаючи з 1987 р., республіканський КДБ спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних й оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за ст.62 (антирадянська агітація та пропаганда), а також за ст.187 (наклеп на радянський державний та суспільний лад) Кримінального кодексу УРСР. При цьому основна увага правоохоронних органів приділялася доведенню помилковості поглядів громадян, покараних за антирадянську діяльність, схилянню їх до подачі письмових заяв до президії Верховної Ради СРСР про помилування і недопущення надалі ворожих і протиправних дій. У результаті проведеної роботи з 72 особами (зі 109) раніше засуджених за ст.62 і 187 КК УРСР на території республіки, працівникам правоохоронних органів на кінець березня 1987 р. вдалося «переконати» 48 чол. написати «покаянні» заяви. Водночас із метою виявлення та запобігання не-

* Бажан Олег Григорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

бажаним «проявам» із боку звільнених від покарання дисидентів (на підставі указів президії Верховної Ради СРСР на 20 березня 1987 р. було звільнено 36 осіб) у центральному апараті КДБ УРСР в терміновому порядку провадився пошук новітніх методів «чекістської роботи». Поряд із традиційним арсеналом засобів впливу на опозицію КДБ УРСР не вважав за необхідне перешкоджати виїзду за кордон (у приватних справах чи на постійне проживання) особам, які вже відбули покарання за «антирадянську діяльність»¹.

І все ж упродовж другої половини 1980-х рр. тональність інформаційних повідомлень КДБ до ЦК КПУ залишалася незмінною. Так, протидію неформальним самодіяльним організаціям «чекісти» визначали як «лінію боротьби проти українського буржуазного націоналізму у сучасних умовах розширення демократії та гласності». Відмовившись від широкомасштабних жорстких карально-репресивних заходів, КДБ продовжував здійснювати «моніторинг» громадської думки, пильно стежачи за людьми, відомими своїми опозиційними поглядами. У «Довідці про підривні спрямування противника до студентської молоді та процесах у цьому середовищі» від 19 січня 1988 р. голова КДБ УРСР М.Голушко інформував ЦК КПУ про численні спроби утворення «організацій революційної молоді» у вузах Києва, Полтави, Мелітополя, висловлював занепокоєння «відсутністю навичок ведення політичних дискусій, нестачею інформації з маловивчених питань історії нашої країни та республіки», звертав увагу партійного «ареопагу» на той факт, що «викладачі вузів, партійні та комсомольські активісти часто-густо складні проблеми пояснюють непереконливо, проявляють поступливість під натиском екстремістів, не можуть зацікавити, повести за собою молодь». Прикметно, що подолання «негативних проявів» у молодіжному середовищі керівник республіканської спецслужби вбачав не у застосуванні репресій, а у проведенні агітаційно-пропагандистських заходів. Так, на думку М.Голушка, у великих містах під егідою ЦК ЛКСМУ та міністерства освіти слід засновувати молодіжні центри для спілкування, творчої діяльності, самоосвіти та організації дозвілля; в інститутах історії та філософії АН УРСР, інших наукових установах – організовувати проведення соціологічних досліджень причин негативних явищ серед молоді та вироблення рекомендацій щодо їх усунення й нейтралізації; редакціям молодіжних республіканських та обласних газет і журналів – у численних публікаціях «розвінчувати наміри закордонних підривних центрів»².

Цілком зрозумілим видається той факт, що органи КДБ досить ретельно відстежували діяльність лідерів самодіяльних формувань різної спрямованості, зокрема «Спадщина», «Громада», Народний союз сприяння перебудові (Київ), «Товариство друзів Лева» (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), «Апрель» (Харків), Сумський комітет захисту демократизації (Суми), «Добра воля» (Ялта) тощо, які намагалися створити єдину громадську структуру, подібну до народних фронтів в Естонії, Литві та Латвії. Представники деяких самодіяльних формувань як гості були присутні на установчих зборах зазначених прибалтійських організацій, контактували з їх діячами, отримували від них програмні документи, які активно обговорювалися серед різних прошарків населення республіки.

На початку липня 1988 р. у Львові органи КДБ УРСР зафіксували спроби консолідувати самодіяльні групи та організації. Колишні політ'язні В.Чорновіл, М.Горинь, М.Скочок та інші вживали конкретних заходів щодо створення у цьому місті Демократичного фронту підтримки перебудови (ДФПП) як «федерації різноманітних самодіяльних формувань», до складу якої мали ввійти Міжнародний комітет захисту політ'язнів, Комі-

тет захисту Української католицької церкви, «Товариство друзів Лева» та інші неформальні організації міста. За задумом В.Чорновола та М.Гориня, ДФПП мав стати прообразом «української національно-демократичної партії», провідна роль в якій відводилась Українській гельсінській спілці та її друкованому органу «Українського вісника». Оперативним шляхом спецслужби роздобули документ під назвою «Головні принципи створення ДФПП у м.Львові», який 23 липня 1988 р. ліг на стіл першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. У ньому, зокрема, зазначалося: «1. Основною метою ДФ повинно стати сприяння перебудові, громадський контроль за демократичними перетвореннями в радянських, державних, громадських, партійних органах, а також виховання у громадськості демократичної свідомості та пропаганда ідей перебудови. 2. Головним напрямком діяльності ДФ повинні стати участь у виборах та контроль за дотриманням демократичних процедур у їх проведенні. 3. Членство в ДФ повинно бути відкритим для всіх, хто погоджується з принципами фронту. Колективні члени фронту можуть керуватися власними програмами, висувати політичні, соціальні, національні та інші вимоги, які не суперечать загальнодемократичним принципам. [...] 4. ДФ не має органів, наділених функціями керівництва. Організаційно він є коаліцією, всі органи якої мають тільки дорадчі права або виконавчі обов'язки. [...] 6. ДФ повинен впливати на процес перебудови за допомогою громадських комісій, преси та інших демократичних засобів. [...]»³. Діям «неформалів», спрямованим на згуртування однодумців, КДБ протиставив «заходи з документування здійснюваних ними антигромадських проявів, внесення розбіжностей у середовище екстремістів, компрометацію їх на побутовій та іншій основі»⁴.

Ідея створення в УРСР Народного фронту стала предметом дискусій у середовищі творчої та наукової інтелігенції, а також студентської молоді Києва. 28, 30 жовтня 1988 р. під час засідань об'єднання «Зелений світ» (у Будинку літераторів) та комісії з екології Союзу художників України (у Будинку художників) у виступах письменників Ф.Бурлачука, О.Микитенка, О.Гижі, співробітників відділення географії АН УРСР Е.Виноградової, академічного Інституту ядерної фізики М.Міняйло та інших публічно пролунала пропозиція про створення республіканського Народного фронту. Однак конкретних організаційних рішень ухвалено не було. 1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Спілки письменників України, незважаючи на думку її секретаря Б.Олійника про те, що не слід копіювати прибалтійський досвід, у постанові було вказано створити ініціативну групу для розробки програми Народного фронту.

Активна робота над проектом програми майбутньої громадської організації (на першу декаду листопада 1988 р., за оперативними даними республіканської спецслужби, розроблялися декілька проектів, які суттєво відрізнялися один від одного) спонукала КДБ УРСР «вживати необхідних заходів для своєчасного надання процесам, що відбуваються, позитивної спрямованості». Так, у «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у Києві», 5-те управління республіканського Комітету держбезпеки звертало увагу вищого політичного керівництва УРСР на Народний союз сприяння перебудові, що налічував уже близько 100 осіб. Автори конфіденційного документа стверджували, що «негативних дій зі сторони учасників «союзу» не помічено. Ініціатори створення НССП перебувають на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність носить у цілому позитивну направленість». У зв'язку з цим КДБ УРСР вважав за необхідне «посприяти в реєстрації об'єднання та наданні необхідної допомоги (методичне керівництво, виділення приміщення)»⁵.

Разом з інформаційним донесенням «Про задуми створення “Українського народного фронту”» від 9 листопада 1988 р. голова КДБ УРСР М.Голушко надіслав ЦК КПУ один з отриманих оперативним шляхом проектів «Українського демократичного фронту», запевнивши першого секретаря ЦК В.Щербицького в тому, що «органами КДБ здійснюється контроль за ситуацією, викриття справжніх задумів організаторів створення «фронту», недопущення екстремістських, націоналістичних дій з їх сторони, припинення спроб проникнення у самодіяльні громадські організації, що орієнтуються на створення «фронту», вороже налаштованих осіб, у минулому засуджених за здійснення державних злочинів»⁶.

Скориставшись очікувальною позицією ЦК КПУ та позбувшись пильної опіки органів КДБ, творча інтелігенція Києва впродовж грудня 1988 – січня 1989 рр., спочатку на загальних зборах колективу Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, а потім і на загальних зборах київського відділення Спілки письменників України схвалила два документи – проект програми Народного руху України і відозву його засновників до українського народу. Спроба ідеологічного відділу ЦК КПУ у ході спеціальної зустрічі з представниками письменницької організації І.Драчем, Ю.Мушкетиком, Д.Павличком, Б.Олійником внести до згаданих документів деякі застереження виявилася невдалою. Не зміг ЦК КПУ завадити й рішенню розширеного пленуму Спілки письменників України щодо створення НРУ та опублікування на шпальтах друкованого органу республіканської письменницької організації – «Літературної газети» – проекту його програми. Наступного дня (16 лютого 1989 р.) після оприлюднення «Проекту програми Народного руху України за перебудову» В.Щербицький у листі до ЦК КПРС висловив упевненість, що надрукований документ стане для населення республіки нагодою переконатися у «справжніх цілях» нечисленної групи членів СПУ, а також дасть змогу «побачити розходження у підготовлених нею проектах документів із Конституцією СРСР й Конституцією УРСР»⁷.

Публікація проекту програми Руху викликала значний суспільно-політичний резонанс, вочевидь неприємний для партійної верхівки. Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті дискредитувати, продемонструвати неспроможність та шкідливість цілей і завдань НРУ, ідея його організації ставала дедалі більш популярною серед українства. Інтерес до створення Руху на кінець квітня 1989 р., окрім Києва, спостерігався у Дніпропетровській (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ), Київській (Обухів, Глеваха, Гребінка), Кримській (Сімферополь, Севастополь, Ялта) областях, а також у Вінниці, Харкові, Хмельницькому, Черкасах тощо. На установчих зборах, мітингах, зустрічах, в яких брали участь різні верстви населення – інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери – жваво обговорювався проект програми НРУ, збиралися підписи на його підтримку. Так, у Житомирі ініціативною групою було зібрано понад 7 тис. підписів. Діяльність, спрямована на утворення організаційних структур НРУ, була виявлена спецслужбами у Тернополі – на місцевому комбайновому заводі та у педінституті. Щиру підтримку програмним засадам Руху висловили 5 тис. учасників несанкціонованого мітингу, що відбувся у Львові 12 березня 1989 р.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для просування ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи республіки. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради УРСР прокурор УРСР П.Осипенко, голова КДБ УРСР М.Голушко, міністр внутрішніх справ УРСР І.Гладуш, міністр юстиції УРСР В.Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівни-

ків підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою «недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ». Очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до президії Верховної Ради СРСР із проханням щодо прискорення ухвалення загальносоюзного закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних організацій, їх статутів та програм, що дозволило б правоохоронним органам у разі потреби поставити надійний заслін «екстремістським устремлінням ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях», запобігши можливим незаконним, антигромадським діям і вчинкам громадян⁸.

Одночасно продовжував чинитися тиск на засновників НРУ. 13 квітня 1989 р. в комісії партійного контролю при ЦК КПУ відбулася бесіда із секретарем партійної організації Інституту літератури АН УРСР В.Брюховецьким, у ході якої його було попереджено про недопустимість подальшого проведення організаційної роботи щодо створення альтернативної КППС структури, оскільки подібна діяльність несумісна з перебуванням у партії. Однак бажаного результату розмова не принесла. Незважаючи на пропозиції позитивно вирішити «житлове питання», В.Брюховецький так і не дав обіцянки присутнім на зустрічі партійним функціонерам припинити роботу зі створення Руху, мотивуючи це тим, що «люди повірили нам, про що свідчить велика кількість листів. Що вони скажуть?»⁹.

Жорсткий пресинг силових структур відчув на собі й активіст НРУ на Слобожанщині С.Сапеляк. Управління КДБ УРСР у Харківській області зробило цілий комплекс заходів щодо компрометації колишнього політ'язня. Із метою «нейтралізації» впливу С.Сапеляка та його оточення на студентське середовище за вказівкою КДБ у місцевій газеті було вміщено 11 (!) статей («Під знаком тризуба», «Так виникають легенди», «Куди дивиться міліція?» та ін.), в яких розкривалася «антигромадська» діяльність поета-дисидента. Крім того, з ініціативи КДБ в управлінні внутрішніх справ Харківського міськвиконкому для вжиття заходів адміністративного впливу було спрямовано матеріали про організацію С.Сапеляком у центрі міста несанкціонованого мітингу¹⁰. Проте самі харківські «чекісти» мало вірили в ефективність ужитих щодо активних членів самодіяльних організацій заходів, адже «скочуванню на пронаціоналістичні позиції інтелігенції, студентства, робітництва» сприяють «неоднозначні передачі та публікації у ЗМІ про події у республіці у царині соціально-політичних процесів; відсутність чітких політичних акцентів у питаннях розвитку української державності, ставленні до самодіяльних неформальних організацій, у тому числі до НРУ; плюралізм думок при обговоренні проектів закону про вибори народних депутатів, роль та місце української мови» тощо¹¹.

У ще більш «складних умовах» випало «працювати» співробітникам республіканського КДБ під час хвилі шахтарських страйків (липень – серпень 1989 р.), якими було охоплено 203 з 286 наявних шахт із загальною кількістю страйкуючих понад 120 тис. осіб¹². «Органи» намагалися створити штучний заслін спробам представників неформальних організацій, у тому числі і НРУ, проникнути у страйковий рух. Так, завдяки підготовленій УКДБ у Львівській області інформації про спроби членів УГС та НРУ спровокувати антигромадські прояви, яку було доведено безпосередньо до лідерів страйкового комітету, «шахтарі засудили екстремістські їх наміри і висловились проти надання страйку політичного забарвлення»¹³.

Загострення політичної ситуації, викликане широкомасштабним страйком шахтарів, свідчило про необхідність подальшого вдосконалення форм і методів «чекістської» роботи. Перед спецслужбами постали нагальні питання забезпечення власної безпеки, конспірації в роботі з агентурою і довіреними особами, подальшого зміцнення зв'язків із трудовими колективами, випереджаючого інформування партійних органів, пошуку діалогу з лідерами неформальних об'єднань.

У серпні 1989 р. під час засідання колегії КДБ УРСР зверталася увага на те, що в окремих підрозділах «простежуються елементи розгубленості, нерішучості в діях керівного й оперативного складу, які зводяться в основному до накопичення інформації, що потребує в ряді випадків негайної реакції». З іншого боку, тональність підготовлених спецслужбами у зазначений період документів переконує в тому, що на рівнях інспекції та колегії КДБ УРСР відбувалися процеси «переосмислення», спостерігалось прагнення неупереджено «поставити діагноз» збуреному горбачовською «перебудовою» радянському суспільству.

Так, у доповідній записці інспекції КДБ УРСР «Про особливості громадсько-політичної та оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки у сучасних умовах» підкреслювалось: «У цілому страйки продемонстрували зростання громадянської свідомості шахтарів, їх небажання миритися з існуючою системою придушення особистості адміністративно-бюрократичним апаратом». За умов, що склалися наприкінці літа 1989 р., колегія КДБ УРСР закликала особовий склад «активно вчитися працювати по-новому, напрацьовувати сучасні концепції організації боротьби з націоналістично та екстремістські налаштованими особами: ширше залучати гласні форми чекістської роботи, уміло поєднувати оперативні та політичні методи боротьби, оперативно застосовувати гласні й негласні форми профілактичного впливу на політично незрілих правопорушників». Усього в 1989 р. за сприяння КДБ УРСР було порушено 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 1125 осіб, у тому числі 15 організаторів і 94 активних учасника несанкціонованих зібрань.

Після проведення у вересні 1989 р. установчого з'їзду Народного руху України за перебудову КДБ УРСР поставив за мету «пригасити» інтерес та участь співробітників республіканської Академії наук у діяльності цієї громадської організації, адже тільки до складу керівних органів НРУ було обрано 9 відомих учених, серед яких академіки В.Лішко, О.Скороход, членкореспонденти АН УРСР П.Кислий, Д.Гродзинський, В.Долін тощо¹⁴. Як показала практика, задіяний в умовах наростаючої в республіці хвилі політичного та національно-культурного піднесення арсенал впливу виявився геть неефективним. У зв'язку з цим прокурор УРСР М.Потебенко, міністр внутрішніх справ І.Гладуш, голова КДБ М.Голушко, міністр юстиції В.Зайчук, голова Верховного Суду О.Якименко в листі до ЦК КПУ, Ради Міністрів та Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1990 р. запропонували «ввести в УРСР до 1 липня мораторій на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному та релігійному рівні; у всіх трудових колективах, навчальних закладах створити групи з числа передових робітників, колгоспників для протидії екстремістам»¹⁵.

Наприкінці літа 1990 р. новий міністр внутрішніх справ УРСР А.Василишин разом із головою КДБ М.Голушком із метою позбавити НРУ та інші громадські організації підтримки з боку української діаспори запропонували розглянути у Верховній Раді проект закону «Про громадські організації та політичні партії в УРСР» через призму правового регулювання фінансової й технічної допо-

моги, отримуваної від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹⁶. Характерно, що ані створення відповідної нормативної бази, спрямованої на звуження діяльності неформальних груп і організацій, ані застосування силовими структурами різноманітних заходів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів не зупинили процесів формування багатопартійності та не убезпечили радянський тоталітарний режим від краху.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.83–85.

² Там само. – Пор.4. – Арк.3–5.

³ Там само. – Пор.8. – Арк.131–142.

⁴ Там само. – Арк.133.

⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.100.

⁶ Там само. – Арк.15–16.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.14–18.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.5. – Арк.30–33.

⁹ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.56–57.

¹⁰ ГДА СБУ, м.Харків. – Ф.8. – Спр.3278. – Арк.90–91.

¹¹ Там само.

¹² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.2. – Арк.199.

¹³ Там само. – Пор.7. – Арк.105.

¹⁴ Там само. – Пор.6. – Арк.213–215.

¹⁵ Там само. – Пор.7. – Арк.96–98.

¹⁶ Там само. – Пор.8. – Арк.160–166.

The article shows strategy and tactics of struggle of republic intelligence services against informal organizations during the period of Gorbachev's perestroika.

***

О.П.Моця*

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОХТОННОМУ СЕРЕДОВИЩІ НА ЕТАПІ РАНЬМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається останній етап еволюції сучасної самоназви автохтонного населення півдня Східної Європи – українців – починаючи із часів написання козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка й закінчуючи напрацюваннями М.Грушевського, який виняткову роль у даному процесі відводив Т.Шевченку.

Питання встановлення власної ідентичності залишається актуальною темою для багатьох народів і нині: хто ми, звідки ми, куди рухаємося і т. д. Але проблемне поле української нації має більш складний рельєф, ніж у більшості сучасних народів. Серед питань, котрі перейшли до нас із минулих століть, слід відзначити проблему ствердження національної державності та деякі інші. Більшість європейських націй пройшла цей шлях, так би мовити, у більш природних або «протиприродних» умовах, ні перед чим не зупиняючись, – але проходити його зараз, у часи інтеграційного форсажу, в обширно-

* Моця Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.